

Տ. ՍՄԲԱՏ ԱՔԵՂԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՇԻՐԱԿԻ ՏԱՐԱԾՔԻ «ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԸ»

Հայ ժողովրդի նյութական և հոգևոր-մշակութային արժեքների գանձարանում դեռևս էջեր կան, որոնց պետք է անդրադառնալ նորովի: Դրանք մեր հավատի, ինքնության, մեր գոյության ակունքների պատմական ճշխարհներն են: Դարեր շարունակ դժվար դեպքերումների, պայքարների ու կորուստների ժամանակներում մենք միշտ ապավինել ենք երկնային բարձր ուժին՝ չխորհելով կամ էլ չփորձելով խորհել նրա ծագման մասին: Այլ հավատամք ու սկզբունքներ էլ ենք որդեգրել, բայց երբ ցանկացել ենք մեր իմացության սերմը տիեզերքի անսահմանությանը նետել. հասկանալու համարել սկզբի ու վախճանի խորհուրդը, հավատի գործունեությունը, ապա անդուլ որոնումների վերջնարդյունքում վերև ենք մայել՝ երկնքին՝ այնտեղ գուցե փնտրելով **ԽՄԱՍՏԸ**:

Երկրի վրա եղել են ու կան տաճարներ, վանքեր, եկեղեցիներ, սրբավայր-ուխտատեղիներ, որտեղ մեր նախնիները, այսօր էլ մենք աղոթք ենք մրմնջում, մոմ ենք վառում՝ մեր հավատը խաչքարի ու մատուռի մամուռին հպելով, հույսի խնկաբույրը մեր մեքենայում պահելով: Դարձյալ փորձ ենք անում մոտենալ ստեղծագործության սկզբին՝ երկնքում ենք՝ մարդկային մտքի ու ձեռքի կերտածն է սա, բնության անբացատրելին, թե՞ Աստծո արարչագործությունը: Միևնույն է՝ չենք քննում հավատը՝ Աստվածածնի սրբապատկերի առաջ, Գր. Լուսավորչի մատուռում ծնկի իջած, Թուխ Մանուկ ուխտի գնալիս:

Հայոց մեջ պաշտվող սրբավայրերը բազմաթիվ են եղել, բայց նրանցից ամենահարգիների շարքում առանձնահատուկ են Թուխ Մանուկները: ԺԹ դ. կեսերից հայ ազգագրագետները, ճարտարապետները, աշխարհագրագետները պատմական Հայաստանի տարածքում արձանագրեցին Թուխ Մանուկ անունով բազմաթիվ սրբավայր-ուխտատեղիներ: Ընդհանրապես առումով Թուխ Մանուկները հիմնականում եղել են մատուռանման կառույցներ, իսկ երբեմն էլ՝ գերեզման կամ դամբարան հիշեցնող փոքրիկ շինություններ: Թուխ Մանուկ եզրը Հ. Աճառյանը բացատրում է հետևյալ կերպ. «...նոր հայտնված կամ անանուն սուրբի գերեզման, որում վրա փոքրիկ տնակ մը կշինվի՝ իբր ուխտատեղի»¹:

Գրեթե նույն բացատրությունն է տալիս նաև Ստ. Մալխասյանցը. «Անանուն սրբի գերեզման, որի վրա քարերով թեթև պատրաստանք են շինում, և կանաչ ուխտի են գնում. Թուխ Մանուկ գնամ ջուխտ մոմ վառեմ. Թուխ Մանուկը գիշերս ինձ երծեց (երազումս երևցալ)»²:

Հարկ է նշել, որ մեր մեծավաստակ հայագետներից շատերը և ի մասնավորի Գարեգին Եպիսկոպոս Սրվանձտյանցը անդրադարձել են այս հարցին. «Թուխ Մանուկներն

¹ Տ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 2, էջ 53:

² Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացարձակ բառարան, հ. 2, էջ 62:

շատեր շինված են եկեղեցի, ժողովրդանոց՝ նույն անունը պահելով **Թուխ Մանուկ**»³:

Արձանագրված են նաև համեմատաբար մեծ հատակագիծ ունեցող Թուխ Մանուկների հիմքեր: Այդ կառույցները Գարեգին արքազանը բնութագրում է այսպես. «Ամենափոքրիկ մատուռ մը, կամ առանց կավաշաղախի շարված քարերով շենք մը, որո մեջ տղա մ'անգամ չպարունակիր... խաչքար մը, ողջ կամ կոտրված, գերեզմանաձև շենք մը, և անոց մեջ ճրագ ու խնկանոց... Թուխ Մանուկն այս է»⁴:

Թուխ Մանուկների ծագման մասին հայագիտության մեջ չկա դեռևս ամբողջական և ընդունելի կարծիք: Չնայած Թուխերին, ինչպես նշեցինք, տարբեր ժամանակներում, Գարեգին արքազանից բացի անդրադարձել են տարբեր ուսումնասիրողներ՝ Թորոս Թորամանյանը, Մանվել Միրախոյանը, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանը, Սարգիս Հաչկունին, Վենետիկյան միաբան հայր Սուքիաս Էփրիկյանը, Մեսրոպ արքեպս. Աշնյանը ևն: Թուխ Մանուկ արքավայր-ովստատեղիների վերաբերյալ հարուստ ու հետաքրքիր ուսումնասիրության նյութ է թողել պատմական գիտությունների դոկտոր Ասատուր Մնացականյանը: Գիտնականը քննել է նաև Մատենադարանի ձեռագրերը՝ առանձնացնելով Թուխ Մանուկների առնչվող տեղեկություններ, ինչը նույնպես հընթացս կվկայաբերենք զանազան փաստերի հետ:

Ժողովրդական հավատալիքներում այնքան վառ ու գունեղ, այնքան իրական են ներկայանում Թուխ Մանուկները. ի՞նչ ուժեր են մարմնավորում, անձնավորված են նրանք, թե՞ երևակալական, և ինչո՞ւ է ժողովուրդը, հարատևության սկզբունքով, արդեն կարող ենք վստահաբար ասել, պաշտում Թուխ Մանուկներին: Կարծում ենք, ինչպես և ուսումնասիրողներից շատերը, նրանք ի սկզբանե ընկալվել են իբրև թուխ - սև, սևավարս, մանուկ - կտրիճ, քաջ, ճարպիկ, զինվոր, պատանի, քաջ զորական, երիտասարդ, առաքինի հերոս իմաստներով: Գուցե թե մեր նախնյաց իրական կամ առասպելացված կերպարներն են, որոնց հանդիպում ենք դիցաբանական զրույցներում, հեքիաթներում, մատենագիտական վկայություններում, որ ժողովրդի պատկերացումներում խորհրդանշվում են մեկ հավաքական կերպարով՝ իբրև պաշտելի հերոս: «Սասնա Ծռեր»-ում՝ Խոր Մանուկ՝ որդի Մհերի, Խոր Մանուկ՝ Վանից..., Էպոսում ոգեկոչված են նաև սրբություններ՝ Թուխ Մանուկ, Մեռել հարոյց Ավետարան անուններով, հայկական ժողովրդական հեքիաթներում՝ Օձամանուկ, Արևամանուկ, հայրեններում՝ Աղվոր Մանուկ, Աղեկ Մանուկ, Կտրիճ Մանուկ ևն:

Կտրիճ Մանուկ հասկացությունը առնչվում է այն Թուխ Մանուկ եզրին: Ինչպես հայտնի է, հայ իրականության մեջ հնուց ի վեր գոյություն են ունեցել երիտասարդների դաստիարակության կենտրոններ՝ կտրիճվորաց եղբայրություններ, որոնք հետագայում քրիստոնեական նշանակություն են ստացել և գոյատևել մինչև միջնադար: Այդ միությունների օրինականացման և գոյատևման համար նպաստավոր գործունեություն է ծավալել Գրիգոր Նարեկացու հայրը՝ Խոսրով Անձնացին:

Երզնկայի եղբայրության համար հատուկ կանոններ, ճառեր, բանաստեղծություններ է գրել Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին: Այնտեղ ավագներին կոչել են մանկտավագ՝ այն է՝

³ Գ. Սրվանձույան, Երկեր, Եր., հ. 1, էջ 79-80:

⁴ Նույն տեղում:

մանուկ և ավագ: Եղբայրությունը մախ և առաջ առաջնորդվել է ազգային շահի գաղափարով՝ դիմագրավել «բռնատրագ» և «չար մարդկանց», զորավիզ լինել հայրենի երկրին⁵:

Այս պարագային «մանկտավագ» բառը Ղ. Ալիշանը մեկնում է որպես «տղայոց վարժապետ»: Հովհաննես Երզնկացու «Նորին Յոհաննես վարդապետ Երզրնկայեցոյ կրկին կանոնք և խրատք տղայաճառակ մանկանց աշխարհականաց...» գործում այսպիսի տեղեկություններ կան մանկտավագների մասին. «...մանկտաւագ կոչեն զտղայաճառակ մանկունս իւրեանց յորդեգիրս, և տան մոցա գաւտիս... Մանուկն այն է, որ չկորուսանէ զպատկերին գեղեցկութիւնն և մեան լինի անասնոց»: Մանկտավագները պետք է առանձնանան իրենց շնորհալի վարքով, մաքրակենցաղ կյանքով, բարի գործերով պետք է օրինակ ծառայեն մանուկներին. «Յամենայն գործս բարիս, և բանիւ և գործով առաջնորդեն մոցա, և տան գաւտի սրբասէր մանկանցն»: Նա «Կրկին կանոնք»-ի առաջին գլխում երիտասարդների համար կարևորում է գիտությունը և ուսումը, քանզի իմացությունն է մարդուն դարձնում «աչօքն լուսաւոր և մարդ կատարեալ»⁶:

Կտրիճ մանուկներին մաս Թուխ Մանուկ են կոչել, ոչ միայն նրանց սևավարս լինելու պատճառով, այլև այն պատճառով, որ մարմնավորել են ուժ, գեղեցկություն, հնարամտություն, ճարպկություն: Վերջիններս լավագույն օրինակ են ծառայել եկող սերունդներին՝ խորհրդանշելով հզոր ոգի, կամք և հայրենասիրություն:

Այսպիսով, Թուխ Մանուկները և՛ երիտասարդ կտրիճներն են, և՛ հրաշագործ հերոս-մանուկները, և՛ մեր դուցազուն-մախնիները, և կենդանի մարդիկ...

«Թուխ Մանուկները որ դարեն կը գան և ինչ անցքեր տեսած են՝ կը մնան անծանոթ տակավին, - գրում է Մ. Միրախորյանը,- դոքա տեղացի Հայոց մասնավոր ուխտատեղիներն են, մանավանդ իգական սեռի համար, որ ամեն շաբաթ երեկոներն անմոռաց խունկ, մոմ և ոմանք ևս ձեռք... հետերնին առնելով՝ կը տանին հոն տեղերը ու կը վառեն և կը ծխեն կործքի տակից մրմնջելով. «Աստված ողորմի մեր մախնյաց հոգվոյն»⁷:

Համաժողովրդական տոներին այդ սրբավայրերում մաս մատաղ են արել, երգել են, պարել, երիտասարդության համար կազմակերպվել են մրցություններ, կատարվել է մկրտության և ամուսնության արարողակարգ: Եղած տեսակետներն ի մի բերելով՝ կարող ենք հանգել Թ. Թորամանյանի հետևյալ սահմանմանը. «Հասարակաց ուխտատեղիներ եղած են այս փոքր շինությունները և անցնելով քրիստոնեության շրջանին, միևնույն կոչումներով շարունակել են պահել անոնց գոյությունը և առհասարակ անվանվել են Թուխ Մանուկ»⁸:

Պաշտվել են Թուխ Մանուկ ուխտատեղիների մոտ գտնվող ծառերը, ջրերը: Թուխ Մանուկների պաշտամունքը ջրի պաշտամունքի հետ են կապել շատ ուսումնասիրողներ: Սուրբ է համարվել ջրի բխած ակը, հավատացել են, որ այդ ջրերը հիվանդություններ են բժշկում: «Քառսուն Մանուկ» անունով մի հուշարձանի անդրադառնում է Գարեգին եպս.

⁵ Սասնա ծռեր, Եր., 1977, էջ 247:

⁶ Է. Բաղդասարյան, Տ. Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Եր., 1977, էջ 230-239:

⁷ Մ. Միրախորյան, Նկարագրական ուղևորություն ..., մաս Գ, էջ 48:

⁸ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության, 1942, էջ 42:

Սրվանձախանցը. «Խըրթ գեղին մոտ... ջրի մեծ ակ մը կա, որ ջուր կը բղխէ տարվան երեք ամսվան մեջ միայն՝ մայիսին, հունիսին և հուլիսին...: Համբարձման տոնին զատ եմ մատուցում, այդ օրն էլ բղխում է: Չբխող տարիներին բերքի պակաս է առաջանում խնուսում և շրջակա գյուղերում: Խնուսա Նեղոսն է այս ջուրը: Զրույն ակն կոնքածն ավազանի մը պես է. այս ավազանի մեջտեղ կա մի գերեզման իբր երկու կանգուն բարձրությամբ և հինգ կանգուն երկարությամբ, քարով և հողով բռնված, և հողերու մեջ վարդի թփեր տնկված, ջուրն էլած ժամանակ այդ գերեզմանը կը շրջապատե լճակաձև, և շիրիմը կդառնա կղզի մը...

Այս գերեզմանը իբրև սուրբ կը պաշտեն հայերը **Քառսուն Մանկունք** անունով...»⁹:

Ըստ Աս. Մնացականյանի, հիշատակված մանուկները պարտադիր չէ, որ առնչություն ունենան հանուն քրիստոնեության Սեբաստիայի լճում նահատակված Քառասուն մանուկների հետ: Ծիրակի մարզի Հացիկ գյուղի տարածքում է գտնվում «Յոթ եղբարաց» մատուռը. նրանից վերև, բլրի վրա գերեզմաններ են, որ նախկինում «Թուխ Մանուկ» են կոչել, բայց ժամանակի ընթացքում ժողովուրդն այն վերանվանել է Քառասուն Մանկունք՝ ի հիշատակ Սեբաստիայի նահատակների: Սակայն մենք ևս հնարավոր ենք համարում, որ նախկինում այս երկու հուշարձաններն էլ եղել են պաշտամունքային վայրեր, որոնց հետագայում քրիստոնեական շունչ և նշանակություն է տրվել՝ ի պատիվ Սեբաստիայի Քառասուն Մանկանց: Նրանք փառաբանվում են Ներսես Թմորհալու «Այսօր անյաղթելի» օրհնության մեջ¹⁰.

Այսօր զանյաղթելի մարտիրոսացն եկեղեցի տօնէ ըզյիշատակ ճգնութեան որք ի Սեբաստիա պատերազմեալք ընդ թշնամոյն յաղթեցին քաջութեամբ.

Սոցին աղաչանօք Քրիստոս խնայեա ի մեզ:

Այսօր անտանելի չարչարանօք նահատակեալք ի լըճին սառուցելոյ երանելի

քառասունքն.

որք ի բարձանց անճառելի ճառագայթեցն նըշողիւք տապացեալք լինէին.

որ իջեր ի մեջ սըրբոց Քոց՝ Քրիստոս խնայեա ի մեզ:

Հայ Եկեղեցին ամեն տարի տոնում է Քառասուն նահատակների հիշատակը Մեծի Պահոց հինգերորդ կիրակիին նախորդող չաբաթ օրը:

Թուխ Մանուկներին բնութագրող առաքինության, անձնագոհության, հաստատակամության գծերով են օժտված նաև աստվածաշնչյան երեք մանուկները:

«Օրհնյալ ես Դու, Տեր, Աստված մեր հայրերի, գովյալ ես և առավել պանծալի հավիտյան...»:

Այսպես էին շարունակ օրհնում, փառաբանում Աստծուն Սեդրակը, Միսաքը և Աբեթ-նակովը, որոնց Նաբուգոդոնոսոր արքան նետել էր հնոցի մեջ իր կանգնեցրած ոսկե արձանին չերկրպագելու համար: Կրակի բոցերի մեջ էլ աննկուն մանուկները չէին դադարում Աստծուն օրհնաբանել: Սակայն Աստված հրեշտակի ձեռամբ փրկում է նրանց դժոխային կրակից, քանզի աննկուն էին նրանք ոգով և անասան՝ հավատով: Այսպիսով,

⁹ Գ. Սրվանձախանց, Երկեր, հ. 1, 1978, էջ 60:

¹⁰ Ձայնքաղ Շարական, Վաղարշապատ, 1888, էջ 140:

թվարկված մանուկների կերպարներում ընդհանրացված են թուխ Մանուկներին վերագրվող գրեթե բոլոր գերբնական հատկությունները:

Թուխ Մանուկներին գովերգել են խաղիկներում, հայրեններում՝ հատկապես մատնանշելով նրանց քաջությունը, գեղեցկությունը, անձնուրացությունը:

Ժողովրդական շատ երգերում Թուխ Մանուկները ոգեկոչված են իբրև բերրիության, բերքատվության պահապաններ:

Գանձասարայ սուրբ Նշանին,
Ջալեթու Թուխ Մանուկին¹¹...

Մեկ այլ տեղ էլ ասվում է.

Մեռնիմ քրզի սըբ-Թուխ-Մանուկ,
Ճուղ ճուղ կորեկ թորկես կայնուկ¹²...

Թուխ Մանուկներն իրենց զորավոր ազդեցությունն են ունեցել աշխարհագրական շատ տեղանունների և անձնանունների վրա. **Թուխարք - Թուխարս** կոչվող ամրոցը Մամիկոնյանների ռազմական հենակետն ու տոհմական կալվածքն է եղել, **Թուխմանուկի** լեռնանցքը գտնվում է Դահնակ և Ուրծի լեռնաշղթաներն իրար կապող թամբոցի վրա, **Թուխ - Թուղխ** գյուղը՝ Արևմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի վիլայեթի Խլաթ գավառում են¹³:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո Թուխ Մանուկները վերակառուցվում էին, սրբատեղիներում խաչքարեր էին տեղադրվում և պաշտվում էին որպես քրիստոնեական սրբավայրեր: Հայաստանի տարածքում պահպանված Թուխ Մանուկներն արտաքինից անշուք են, մի մասն էլ գտնվում է կիսաքանդ վիճակում: Օրինակ, Ալաշկերտի Թուխ Մանուկը հավատացյալները պաշտել են իբրև քարակույտ. նրանք կոխտեղ են «այն վայրերն, ուր Թուխ Մանուկներ քայլած են»¹⁴:

Թուխ Մանուկ կոչվող մի ձեռագիր ավետարանի մասին պատմում է Ս. Հայկունին, որը վկայում է Աս. Մնացականյանը: Բերկրիի գյուղացիները հատուկ սնդուկի մեջ են պահել այդ ավետարանը, «որում չի մերձեցայր աշխարհականի ձեռք, այլ երբեմն, մեծ մասունքի դուրս կը հանի քահանայն և կընթեռնու զայն ի բժշկություն հիվանդաց կամ ախտաժեռաց և ի բարձումն աստվածային պատժոց»¹⁵: Հրաշագործ մի Մանուկ Ավետարան են Երկրից բերել սատնադրյուրցիները, գրքի կազմին ոսկյա խաչ է եղել (Շիրակի մարզ, ճախկինում՝ Սոգյուրյու): Նրանք զաղթել են Մուշից: Պատմում են, որ գերդաստանի մահապետը, Ավետարանը կրծքին կապած, հասցրել է անվտանգ տեղ, ինչը և վկայում է անասելի հավատը քրիստոնեական սրբության հանդեպ: Սատնադրյուր գյուղի կենտրոնում, այժմյան Ս. Թադեոս եկեղեցու մոտ օթևան են կառուցել Մանուկ Ավետարանի հա-

¹¹ Աս. Մնացականյան, Թուխ Մանուկ հուշարձանների մասին, ՊԲՏ, Եր., 1976, հ 2, էջ 199:

¹² Աս. Մնացականյան, Թուխ Մանուկ հուշարձանների մասին, ՊԲՏ, Եր., 1976, հ 2, էջ 199:

¹³ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Եր., 1978, հ 4, էջ 231:

¹⁴ Աս. Մնացականյան, Թուխ մանուկ հուշարձանների մասին, ՊԲՏ, ... էջ 191:

¹⁵ Նույն տեղում:

մար` վերջինս դարձնելով նաև ուխտատեղի: 90-ամյա Սանդուխտ մայրիկը պատմում է, որ գյուղի մի ընտանիքում, երբ 5-րդ աղջիկն է ծնվում, հուսահատ ծննդկանը մորածնի բարորդ տանում է Մանուկ Ավետարանի օթևանը և թողնում այնտեղ. «Գիշերը երազիս մի երիտասարդ եկավ, գավազանը ձեռքին, խփեց գետնին ու խիստ ասաց` ել, գնա, բարորդ բեր»: Հատկանշական է, որ երազի կերպարը ալեհեր ծերունի չէ, այլ գեղեցկատես երիտասարդ, ում բնորոշ է հաստատականությունը, ուժը... Պատմում են, որ սուրբն ամենագոր է, և գերդաստանին գերծ է պահել անհաջողություններից, փորձանքներից: Հենց նրա նախատիպն ենք տեսնում վերը հիշատակված Թուխ Մանուկներում: Ցավ ի սիրտ մեզ, 20-րդ դարի 90-ականներին Ավետարանը գողացել են, գյուղից դուրս բարձր բլրի վրա գտնվել է սնդուկը, որի մեջ իբրև մասունք գետնելված էր Մանուկ Ավետարանը:

Թուխ Մանուկների քրիստոնեականացմանը զուգընթաց, նույն գործառույթն է վերագրվել և նրանց նվիրված տոներին. այն է` քրիստոնությունը հինը փոխարինում էր նորով: Այսպես, Խատուրա Ս. Աստվածածին վանքը ուխտի եկող հասարակությունը Թուխ Մանուկ ևս պիտի գնա, որ իր ուխտը կատարյալ համարվի: Հետևաբար կարող ենք ասել, որ Թուխ Մանուկները, ձուլվելով քրիստոնեական սրբերին, հետագայում ոգեկոչվել են նրանց հետ` պահպանելով իրենց նախնականությունը:

Այսպիսով, մեր ակնարկի առաջին մասում փորձեցինք մասնակի ներկայացնել Թուխ Մանուկների ծագման, դրանց նախնիմաստի պարզաբանման և հոգևոր-ծիսական գործառույթների վերաբերյալ հայագիտության մեջ եղած կարծիքներն ու մոտեցումները` մեկնաբանելով **մանուկ** հասկացությունը և` բառակապակցության մեջ, և` իբրև ինքնուրույն միավոր` արտահայտման տարբեր ձևերով:

Հետայսու մեր խնդիրն է անդրադառնալ Ծիրակի տարածքում գոյություն ունեցող Թուխ Մանուկներին և ներկայացնել դրանց վերաբերյալ հավատալիքները:

Ինչպես վերը նշեցինք, Թուխ Մանուկներ կային գրեթե ողջ Հայաստանում` թե՛ Արևելյան, և թե՛ Արևմտյան հատվածներում: Ծիրակը կարևոր պատմագրական է. այստեղ հայտնի Թուխ Մանուկներն ուսումնասիրելիս հանդիպել ենք մի հետաքրքիր փաստի. Ծիրակի Թուխ Մանուկներն ունեն ոչ միայն տեղական ծագում, այլև, այսպես ասած «բերովի» են, այսինքն, 1830-ական թթ. ներգաղթած արևմտահայերն իրենց հետ բերել էին պատմական հայրենիքի այս կամ այն Թուխ Մանուկի մասին որոշակի հուշեր կամ էլ կոնկրետ սրբագործված առարկաներ, Թուխ Մանուկ կոչվող Ավետարաններ: Այս երևույթը վերաբերվում էր ոչ միայն Ծիրակին, այլև Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած բոլոր այն գավառներին, որոնցում հաստատվել էին արևմտահայ գաղթականները: Բանն այն է, որ ԺԹ դարի սկզբներից Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկաստանից գաղթած հայերը հիմնականում բնակեցրել են ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով ԺԹ դարում հայաթափված շիրակյան գյուղերը: Վերաբնակեցված գաղթականները չէին կարող իմանալ ժողովրդական լայն ճանաչում ունեցող տեղական շատ սրբավայրերի մասին այն դեպքում, երբ սրանցից շատերը չունեին վիժագիր հիշատակություն: Հավանական էր, որ գաղթականներն իրենց հետ բերել էին այն հուշը, որն ունեցել են հայրենի բնակավայրերում: Եվ բնական էր Թուխ Մանուկների առատությունը հատկապես այն շրջաններում, որոնց բնակիչները հայրենի բնօրրանում ունեցել էին այդ սրբավայրերից. օրինակ, Բայազետից` Գեղարքունիք, Արագածոտն, Մուշից և

Ալաշկերտից՝ Շիրակ, Արագածոտն, Էրզրումից և Կարսից՝ Շիրակ, Ջավախք և այլն: Այս ամենը երբեք էլ չի բացառում տեղական Թուխ Մանուկների առկայությունը, որոնց մասին, ցավոք, գրեթե հիշատակություն չունենք մեր ձեռքի տակ: Պարտադիր չէ, որ դրանք լինեն «բերովի» կամ «ներմուծված», քանզի Շիրակում առկա հնագույն հետքեր ունեցող բազմաթիվ սրբատեղիներ իրենց տեսքով, դիրքով և ժողովրդական ուխտագնացության մինչ օրս պահպանված եղանակներով հար և մասն են հայագիտության մեջ հանդիպող Թուխ Մանուկների նկարագրությանը: Դրանք Տուֆաշենի, Կաքավասարի, Հոռոմի, Լեռնակերտի և այլ վայրերի ուխտատեղիներն են:

ԺԹ դարի 30-40-ական թվականներին Շիրակի տարածքում գտնվող վաղ քրիստոնեական և միջնադարյան բազմաթիվ հուշարձաններ վերանվանվել են Թուխ Մանուկներ մեր կողմից վերը նշված պատճառներով: Կրկին անդրադարձ անենք Գարեգին սրբազանի գումեղ նկարագրությանը, որ համապարփակ բնութագիրն է այս սրբավայրերի. «Ինչ կը թվի թե՛ կամ իրոք Ս. եկեղյաց տեղ են եղեր այդ տեղերը, զորս բարբարոսությունը քարոքանդ է ըրեր, անհետացրնելու նպատակով հայոց աշխարհեն քրիստոնեությունը. բայց **սրտի տաճարները** (ընդգծումը մերն է) Սմբատ արքեպիսկոպոսի կենդանի և անմահ նշանակած են այն տեղերը և որդվոց որդի ցույց տված ու պաշտած՝ շենքին տեղը և անոր հողն ու քարը նվիրական են պահած: Եվ կամ, հալածանաց դարերու և տարիներու մեջ, սուրբ հավատքի համար նահատակվողներու արյունը թափված կամ անոնց թաղված տեղերն եղած են, զորս նույնպես պաշտելի պահած են: Եվ եթե **թուխմանուկ** կոչվելուն և անվան ուշադրություն տանք, թերևս լինին դոքա մանուկներ, խլված իրենց մայրերու ձեռքեն, կամ կպած անոնց ստինքին և գրկին մեջ՝ մորթված քրիստոնեության անվան և սիրույն համար, թուխ գույն ստացած բոսորային արյան մեջ թաթախվելով»¹⁶:

1970-ական թթ., երբ կառուցվել է Ախուրյանի ջրամբարը, մեզ հետ զրուցած ծերունիների վկայությամբ, ջրի տակ են մնացել մի քանի մատուռ-սրբատեղիներ, որոնք նրանք Թուխ Մանուկ են անվանել: Ժողովուրդը վախեցել է քանդել և այլ վայր տեղափոխել դրանք: Միայն փրկել ու նոր գյուղատեղի են տարել Գետքի Կարմիր Ավետարանը, որը նախկինում դրված էր գյուղի Թուխ Մանուկ սրբավայրում:

Մատուռանման մի շինություն նկարագրում է Թ. Թորամանյանը Արթիկի տարածաշրջանի Տուֆաշեն (Արմուտլու) գյուղի մոտ, որին գյուղացիք Թուխ Մանուկ անուն են տվել:

«... Այս շրջափակը իբրև մատուռ շինել են ալժմյան գյուղացիք՝ օգտվելով այն տեղերը գտնված քրիստոնեական հին հուշարձանների բեկորներից: Հավաքել են մեջը 10-11-րդ դարերու հատուկ քանդակազարդ քարեր, խոյակներ, պսակների բեկորներ...»:

Մատուռում եղել են նաև նշված դարաշրջաններին բնորոշ խաչքարերի բեկորներ, քառակուսի կոթող մեծ պատվանդանի վրա (մոտ. 7-րդ դար): Հավատացյալ գյուղացիները պարզապես ուխտի են եկել, թոթափել դժվար օրվա հոգևորությունը, աղոթք մրմնջացել՝ ապավինելով իրենց զորավոր սրբին՝ Թուխ Մանուկին: Տուֆաշենի Մանուկին առնչվող հավատալիքներ չեն հիշատակվում: Թորամանյանի տեղեկությունը վերաբերում է 20-րդ դ. 20-ական թվականներին: 21-րդ դարի սկիզբն է, Տուֆաշենի Թուխ Մանուկ մատուռն այսօր էլ կա և արդեն գտնվում է գյուղի մեջ: Հայաստանի շատ վայրերում հանդիպող փոքր մատուռները գյուղացիները Թուխ Մանուկ անունով են կոչել՝ չգիտակցելով պաշ-

¹⁶ Գ. Սրվանձույանց, Երկեր, հ 1, էջ 80:

տամունքի առարկայի ինքնությունը: Թուխ Մանուկ՝ ո՞վ է նա, ոգի՞, սրբություն՞, որ ի սկզբանե լինելով հեթանոսական, անցնելով քրիստոնեության սրբազործվել է և պաշտվել իբրև քրիստոնեական սրբություն: Այս մատուցելու տեղադրված են եղել խաչքարերի բեկորներ, խոյակներ, որոնք շատ հաճախ պատկանել են տարբեր դարաշրջանների: Այդ մասին վկայում է Թորամանյանը: «Այս Թուխ Մանուկի մատուռին մեջ դրված են մի 7-րդ դարու քառակուսի կոթող և մի խաչքար...»¹⁷:

Ծիրակի տարածաշրջանի հնագույն շենքերից է Կաքավասարը. գյուղը նախկինում կոչվել է Քեֆլի: Այստեղ է գտնվել Կարմրավոր եկեղեցին (բազիլիկ տիպի կառույց), որն այժմ խոնարհված է: Կարմրավորի դիմաց, բարձր բլրի վրա է գտնվում 1896 թ. կառուցված Թուխ Մանուկ մատուռը: Մատուռում գտնվում է գերեզման, որտեղ գյուղացիների վկայությամբ ամփոփված է Սրբի մասունք, քահանայի ձեռաց խաչ, որը համարվում է կաքավասարցիների պահպանը: Այնտեղ է դրված նաև մկրտության ավազան, փոքր չափերի խաչքար: Կան ասեղնագործած սրբապատկերներ, թաշկինակներ. զորավոր Թուխ Մանուկի ուխտի օրն է մեր Տիրոջ Պաշտոնակերպության տոնի օրը:

Մեր օրերում մարդիկ ուխտի են գնում՝ իրենց հարգանքի տուրքը սուրբին յուրովի մատուցելով՝ սրբապատկերներ, շուշպա, ասեղնագործ թաշկինակներ են տանում, աղոթում են ամենագոր Թուխ Մանուկին՝ իրենց խնդրանքն առ Աստված բարձրացնելով:

Ժամանակն իր դարակազմիկ շրջապտույտն է գծում աշխարհի չորս ծագերում. երկիրն ալեկոծվում է բնության ու մարդու գործած արհավիրքներից, և եթե չլինի հավատի ուժը, երկյուղն առ Աստված՝ ծիլեր կտա՞ հույսը, արմատներ կգցի՞ ողջախոհությունը ... Այսօր էլ մտքի ու հավատի տաճարներ են կառուցվում. հնի կողքին բարձրանում է նորը, բազմապատկվում եղածի հանդեպ սրտողողությունը: Հայ ժողովրդի համար առաջնային է ունեցածն աչքի լույսի պես պահելու, արժևորելու նախանձախնդրությունը:

Ամփոփելով մեր հոդվածը Թուխ Մանուկ սրբավայրերի մասին, համոզված կարող ենք ասել, որ այն, ինչ այսօր գոյություն ունի՝ եկեղեցիներ, սրբավայրեր, ուխտատեղիներ, այդ հուշարձանները քրիստոնեական են և ծառայում են քրիստոնեական հավատին: Կարելի է հստակ ասել, որ արդեն դարերի ընթացքում մեր հավատավոր մայրերի աղոթական վիճակից քրիստոնեական շունչ են ստացել պահպանված Թուխ Մանուկները: Պետք է անվանակոչել և սրբազործել այդ ուխտատեղիները, չվնասել, կարելի է չափ մաքուր պահել սրբավայրերի տարածքները:

Չկան հին և նոր արժեքներ: Արժեքն ինքնին բացարձակ է, ինչպես աստվածայինը: Գոյություն ունեն հնի և նորի տարբեր ընկալումներ՝ անցյալի իմաստավորում և հնի վերակառուցում: Այդպես էլ Թուխ Մանուկ սրբավայրերը. մեր խնդիրն է պահպանել այդ հուշարձանները Ծիրակ աշխարհում, թե Հայաստանի այլ վայրերում՝ վերակենդանացնել Հավատով, ապրեցնել Սիրով:

Շիրակի թեմից ներս գտնվող Թուխ Մանուկներ

Ստորև ներկայացնում ենք այն գյուղերն՝ ըստ տարածաշրջանների, որտեղ կան Թուխ Մանուկ սրբավայրեր և որոնց կանոնադրաբար հաջորդիվ:

¹⁷ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Եր., 1948, հ 2, էջ 243:

Ախուրյանի տարածաշրջան՝ Ալգաբաց, Ջրառատ, Քեթի, Կառնուտ, Հացիկ, Կարմրա-
քար:

Արթիկի շրջան՝ Արթիկ քաղաք, Հոռոմ, Սարալանջ (2 հատ), Տուֆաշեն, Լեռնակերտ:

Անիի շրջան՝ Սառնաղբյուր, Լանջիկ, Զիթհանքով, Աղին:

Աշոցքի շրջան՝ Մեծ Սեպասար, Հարթաշեն, Արփենի, Աշոցք:

Ամասիայի շրջան՝ Բալթար (գյուղից դուրս), Կաքավասար: